

<http://dx.doi.org/10.16926/gea.2022.02.05>

dr Kinga LISOWSKA

<https://orcid.org/0000-0002-8404-4363>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

e-mail: kinga.lisowska@uwm.edu.pl

dr Majka ŁOJKO

<https://orcid.org/0000-0003-801-8069>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

e-mail: majka.lojko@uwm.edu.pl

## Uwarunkowania rozwoju organizacyjnego i prawnego polskiego ruchu spółdzielczego (1861–1939)

### Streszczenie

Zaprezentowane w artykule rozważania mają na celu przybliżyć uwarunkowania rozwoju organizacyjnego i prawnego ruchu spółdzielczego w Polsce. Artykuł prezentuje uwarunkowania historyczne rozwoju przedsięwzięć społecznych w kontekście programu syndykalno-kooperatywnego „rzeczypospolitej spółdzielczej” oraz analizuje potencjał i znaczenie ruchu spółdzielczego Drugiej Rzeczypospolitej. Po odzyskaniu niepodległości ruch spółdzielczy dynamicznie rozszerzył swoją działalność. Tworzył ważny i zarazem trwały element gospodarki, reprezentując praktycznie wszystkie branże ówczesnej spółdzielczości, które do dziś uważane są za przykład nowoczesnych instytucji gospodarczych. Niniejszy tekst rozszerza i porządkuje wiedzę o ruchu spółdzielczym Drugiej Rzeczypospolitej. Ponadto jest zaproszeniem do dalszych dyskusji, których celem jest budowanie świadomości społecznej na temat uwarunkowań rozwoju ruchu spółdzielczego w Polsce.

**Słowa kluczowe:** ruch spółdzielczy, gospodarka społeczna, kooperacja, II Rzeczypospolita.

### Wprowadzenie

Polski ruch spółdzielczy ma bogate tradycje i długą historię. Podobnie jak w całej Europie, powstał na ziemiach polskich w połowie XIX w. Jego rozwój odbywał się w warunkach gospodarki rynkowej, w ramach systemów prawnych

obowiązujących w poszczególnych zaborach. Po odzyskaniu niepodległości odgrywał on szczególną rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym odradzającego się państwa polskiego. Czas I wojny światowej niekorzystnie wpłynął na spółdzielczość. Niemniej jednak dysponowała ona w tamtym momencie już wypracowanymi wzorcami organizacyjnymi, doświadczoną kadrą i pewnym majątkiem, co pozwoliło na szybki rozwój w nowych realiach polityczno-gospodarczych. Natenczas istniała różnorodność obszarów spółdzielczego działania – spółdzielnie zrzeszone były w wielu związkach gospodarczych i rewizyjnych. Uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w 1920 r. ustawa dotycząca gospodarki społecznej i spółdzielczości w opinii wielu badaczy była uważana za jedno z najnowocześniejszych na świecie praw regulujących działalność spółdzielni<sup>1</sup>.

Polskie spółdzielnie powstały jeszcze w okresie zaborów. Dlatego historycznie ich misja postrzegana była przez członków założycieli jako zachowanie polskiej narodowej własności zasobów: ziemi, kapitału, pracy i nauki. W okresie dwudziestolecia międzywojennego autorzy polityki gospodarczej doceniali siłę przedsiębiorstw spółdzielczych w tworzeniu kapitału odradzającej się polskiej gospodarki. Potwierdzała to wspomniana już ustawa o spółdzielniach, zaangażowanie różnych grup społecznych, w tym również elity naukowej i kulturalnej<sup>2</sup>.

Pomimo upływu lat idea spółdzielczego sposobu gospodarowania wydaje się aktualnym i ważnym obszarem badawczym. Prezentowany artykuł ma na celu ukazać uwarunkowania rozwoju polskiego ruchu spółdzielczego. Do jego analizy i oceny zastosowano analizę danych zastanych: dokumenty, archiwa i materiały z różnych miejsc i okresów historycznych a także literaturę współczesną odnoszącą się do poruszanego zagadnienia.

## 1. Przedsięwzięcia społeczne w Polsce u progu XX wieku

O początkach spółdzielczości można mówić od połowy XIX w., kiedy po rewolucji przemysłowej w wielu krajach zaczęły powstawać pierwsze spółdzielnie jako swoistego rodzaju narzędzia samopomocy, samoobrony społecznej w nowych warunkach gospodarki rynkowej. Za protoplastów ideologii spółdzielczej w Europie uważa się działających w XIX w. myślicieli takich jak Robert Owen, Hermann Schultze-Delitsche oraz Friedrich W. Raiffeisen.

Początki ruchu spółdzielczego w Polsce nie były łatwe, albowiem przypadały na czasy zaborów. Gospodarka na ziemiach polskich znajdujących się w poszczegól-

<sup>1</sup> W. Boguta (red.), *Spółdzielnia wiejska jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi*, Warszawa 2011, s. 35–39.

<sup>2</sup> K. Zimnoch, *Spółdzielczy sposób gospodarowania w XXI wieku*, [w:] R. Przygodzka, E. Gruszewska (red.), *Instytucjonalne i strukturalne aspekty rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskiej. Księga poświęcona pamięci dr hab. Adama Sadowskiego Profesora Uniwersytetu w Białymstoku*, Białystok 2020, s. 94.

nych zaborach różniła się w kwestii kondycji i postępu ekonomiczno-rozwojowego. Ziemie polskie postrzegane były przez burżuazję państw rozbiorowych jako potencjalny konkurent<sup>3</sup>. W Królestwie Polskim już w 1899 r. rozpoczął się kryzys pieniężny wywołany bankructwem wielkich finansistów rosyjskich, który przyspieszył wycofanie kapitału zagranicznego. Brakowało miejsc zbytu, co groziło niewypłacalnością firm. Rozpoczął się także proces koncentracji kapitału i produkcji, który w konsekwencji prowadził do przejmowania małych firm przez większe. Okres ten charakteryzował się niskim popytem na wyroby przemysłowe oraz spadkiem konsumpcji artykułów rolnych. Poprawa koniunktury rozpoczęła się od 1904 r. Punktem zwrotnym stała się rewolucja 1905 roku, która przyniosła poprawę warunków bytowych klasy robotniczej. Władze rosyjskie ograniczyły także politykę antypolską, co umożliwiło powstawanie szkół i uczelni ekonomicznych oraz technicznych z polskim językiem wykładowym. Jednocześnie zwiększył się popyt na produkty spożywcze. Wiele towarów importowano z Rosji, gdyż produkcja nie pokrywała w Królestwie Polskim całkowitego zapotrzebowania na artykuły spożywcze. Rozwijała się sieć banków akcyjnych świadczących pomoc finansową w postaci kredytów. Obszary Królestwa Polskiego przełomu XIX i XX w. charakteryzowały się intensyfikacją rolnictwa i rozwiniętą urbanistyką<sup>4</sup>.

Restrykcyjnie podchodzono do sposobu zakładania stowarzyszeń, co utrudniało powstawanie organizacji spółdzielczych. Organizacje społeczne traktowano jako przedsięwzięcia działające na szkodę władzy carskiej. Artykuł 80 Zводу Zasadniczego Praw Państwowych Cesarstwa Rosyjskiego umożliwiał poddanym rosyjskim tworzenie stowarzyszeń i związków, które nie występowały moralnie i politycznie przeciwko funkcjonującemu prawu. Szczegóły działalności zostały ostatecznie określone w ukazie z 4/17 III 1906 r. pod nazwą tzw. przepisów tymczasowych<sup>5</sup>. Stowarzyszenie można było zakładać przede wszystkim w celach kulturalno-oświatowych. Ponadto w społeczeństwie polskim coraz większy posłuch miał ruch społeczno-polityczny. Jego propagatorami byli m.in. działacze ruchu spółdzielczego, do których należał Edward Abramowski – założyciel Towarzystwa Kooperatystów w 1906 r.<sup>6</sup> Powstające spółdzielnie spożywcze wymagały zarządu centralnego i kontroli, pomocy organizacyjnej, gospodarczej oraz finansowej. Realizacji tych zadań podjęli się członkowie Towarzystwa Kooperatystów. Drugim dużym ośrodkiem spółdzielczym był powołany do życia w 1911 r., z inicjatywy E. Abramowskiego i S. Wojciechowskiego, Związek Sto-

<sup>3</sup> J. Kaliński, Z. Landau, *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 2003, s. 14.

<sup>4</sup> Ibidem, s. 29–30.

<sup>5</sup> W. Makowski, *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych*, Warszawa 1913, s. 3.

<sup>6</sup> Z. Chyra-Rolicz, *Towarzystwo Kooperatystów a rozwój polskiego ruchu spółdzielczego*, „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy” 1989, nr 4, s. 72–73. Szerzej o Edwardzie Abramowskim w podrzdziale niniejszego artykułu pt. *Idee społecznego kooperatywizmu „rzeczpospolitej spółdzielczej” w odrodzonej Polsce*.

warzyszeń Spożywców. Jego członkowie łączyli ideę wyzwolenia narodowego z wyzwoleniem społecznym. Do wybuchu I wojny światowej spółdzielni różnego typu było ok. 300. Największą stanowił Wydział Mleczarski przy Centralnym Towarzystwie Rolniczym<sup>7</sup>.

Z kolei w zaborze pruskim kryzys lat 1900–1903 dotkliwie odczuwał przemysł górniczy i hutniczy. Spadek zatrudnienia, cen oraz płac pogłębiał konkurencję o rynek niemiecki z przedsiębiorstwami z Nadrenii i Zagłębia Rury. Polscy kapitaliści inwestowali jednak chętnie w przemysł Królestwa Polskiego i Galicji, pozwalając w ten sposób na łatwiejsze kontrolowanie gospodarki rosyjskiej przez kapitał niemiecki. W Wielkopolsce i na Pomorzu, gdzie zajmowano się głównie produkcją rolną, bardziej dotkliwie odczuwano spadek cen i zapotrzebowania na produkty spożywcze. Rosła tendencja do monopolizacji i centralizacji przedsiębiorstw, czego wynikiem było uzależnianie małych firm polskich od dużych przedsiębiorstw niemieckich. Po 1903 r. produkcja i wydobywanie surowców przyspieszyły, ale na Górnym Śląsku, w Wielkopolsce i na Pomorzu były niższe w stosunku do innych obszarów Niemiec<sup>8</sup>. Warunki pracy robotników były stosunkowo dobre w porównaniu z zaborem rosyjskim, Królestwem Polskim czy zaborem austriackim. Szczególne znaczenie dla tej sytuacji miał rozwój systemu ubezpieczeń społecznych. W zaborze pruskim germanizację prowadzono za pośrednictwem gospodarki, kontrolując praktycznie wszystkie gałęzie przemysłu i wydobywania. Wzmocnionym działaniem antypolskim stała się ustawa o wywłaszczeniu z 1908 r., wprowadzająca przymusowe wywłaszczenie folwarków polskich za odszkodowaniem. Specjalna Komisja Kolonizacyjna przejmowała gospodarstwa, na których osadzała chłopów niemieckich. W związku z tym w zaborze pruskim, odmiennie od pozostałych zaborów, ukształtowała się liczba chłopów bezrolnych stanowiących tanią siłę roboczą dla dużych gospodarstw chłopskich.

Obrona stanu posiadania stała się obok walki o język polski i kulturę jednym ze sposobów przeciwdziałania germanizacji<sup>9</sup>. W tym kontekście rozwój ruchu spółdzielczego w zaborze pruskim posiadał swoich protoplastów, którzy stworzyli szereg spółdzielni kredytowych. M. Łyskowski założył pierwszy polski bank spółdzielczy w Poznaniu (Bank Rolno-Przemysłowy Kwilecki, Potocki i Spółka). Przyczynił się do powstania w 1871 r. Związku Spółek Zarobkowych i wielu innych instytucji bankowych w Prusach<sup>10</sup>. W tym czasie (1862 r.) w Środzie Wielkopolskiej ks. A. Szamarzewski powołał pierwszą kasę oszczędnościową, a ks. P. Wawrzyniak śremski Bank Ludowy. Jednocześnie po 1865 r. w Poznańskim i na Pomorzu działania rozpoczęły spółdzielnie rolniczo-handlowe

<sup>7</sup> J. Mroczek, *Początki rozwoju spółdzielczości w Polsce*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 2012, t. 1, s. 34.

<sup>8</sup> J. Kaliński, Z. Landau, op. cit., s. 32.

<sup>9</sup> J. Tylicki, *Początki spółdzielczości i jej rozwój w Polsce*, Warszawa 1968, s. 34.

<sup>10</sup> Z. Rondonańska (red.), *Nad Bałtykiem, Pregolą i Lyną. XVI–XX wiek. Księga pamiątkowa poświęcona jubileuszowi 50-lecia pracy naukowej Profesora Janusza Jasińskiego*, Olsztyn 2006, s. 283–294.

organizowane przy kółkach rolniczych i kierowane przez obszarników<sup>11</sup>. Od 1861 r. kształtował się rzemieślniczy ruch spółdzielczy. Już w tym samym roku w Poznaniu powstało Towarzystwo Pożyczkowe dla Przemysłowców Miasta Poznania, a w 1864 r. Szamarzewski założył w Środzie pierwszą na tym terenie spółdzielnię kredytową. Do 1874 r. liczba kooperatyw wzrosła do 38, a wśród nich znalazł się Związek Spółek Zarobkowych i Gospodarczych, tzn. spółdzielnia kredytowa. Posiadała ona rozbudowaną formę zarządu w postaci walnych zjazdów – sejmików, w trakcie których wybierano komitet główny z patronem. Działalność wzorowana na bankach ludowych H. Schulzego-Delitascha zapoczątkowała polskie banki ludowe<sup>12</sup>. Członkowie Związku zajmowali się szerzeniem idei kooperacji, stwarzaniem warunków wymiany poglądów przedstawicieli spółdzielni oraz działalnością filantropijną – najczęściej w postaci wydawania pism oraz udzielaniem kredytów i pomocy w obiegu pieniężnym<sup>13</sup>.

W rozwoju ruchu spółdzielczego w zaborze pruskim dużą rolę odegrał założony w 1885 r. Bank Związku Spółek Zarobkowych (Bank ZSZ). Za jego pośrednictwem udzielano kredytów i finansowano przedsięwzięcia spółdzielcze rolników. Bank ZSZ oraz Związek określane często mianem systemu wielkopolskiej spółdzielczości stały się symbolem rozwoju polskiej spółdzielczości kredytowej i walki społecznej z germanizacją<sup>14</sup>. W Poznańskim i na Pomorzu pojawiły się kooperacje parcelacyjne, których zadaniem była pomoc Polakom w nabyciu ziemi. Była to odpowiedź społeczeństwa polskiego na pracę Komisji Kolonizacyjnej. Na Śląsku powstały spółdzielnie spożywców oraz oszczędnościowo-pożyczkowe. W zaborze pruskim ruch spółdzielczy stanowił znaczącą część prężnie rozwijających się organizacji gospodarczych, których członkowie – pochodzący z warstwy średniej – poprzez pracę organiczną stali na straży polskości.

Z kolei Galicja należała do najmniej rozwiniętych gospodarczo obszarów bez udziału kapitału polskiego. Na jej terenie działały duże folwarki przy jednoczesnym występowaniu ogromnej rzeszy małorolnych i bezrolnych chłopów. Do inwestycji kapitału w przemysł galicyjski zniechęcał niski poziom życia mieszkańców, a w związku z tym małe zapotrzebowanie na produkty spożywcze. Sytuację nieco poprawiło wprowadzenie polityki samorządowej Austro-Węgier i wycofanie się z akcji antypolskich. Galicja najpóźniej została dotknięta kryzysem XX w., co wynikało przede wszystkim z braku przemysłu i gospodarki drobno-

<sup>11</sup> J. Gójski, L. Marszałek, *Spółdzielczość. Zarys rozwoju historycznego*, Warszawa 1968, s. 40.

<sup>12</sup> M. Rolski, *Ksiądz Augustyn Szamarzewski (1832–1891) – patron polskiej bankowości spółdzielczej w zaborze pruskim*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, nr 475, s. 271.

<sup>13</sup> E. Magiera, *Zarys rozwoju ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich pod zaborem pruskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku oraz jego edukacyjny charakter*, „Studia Pedagogika Ignatiana” 2016, t. 19, nr 3, s. 185.

<sup>14</sup> W. Tomaszewski, *Pół wieku polskich spółek zarobkowych i gospodarczych w W. Ks. Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku. Ich powstanie, organizacja i rozwój od r. 1861–1910*, t. 2, Poznań 1912, s. 1–5.

-spożywczej. Z czasem w Galicji pojawił się także kapitał austriacki angażowany w rozbudowę infrastruktury i dużych fabryk. Powstało kilka zakładów przetwórczych związanych z ropą naftową, węglem kamiennym i solą potasową. Zaczął funkcjonować kapitał polski i żydowski, który dominował w małych fabrykach i zakładach rzemieślniczych. W jego rozbudowie pomagał Bank Krajowy Królestwa Polskiego i Lodomerii oraz lokalne polskie władze samorządowe. Wprowadzono m.in. kredyty na budowę nowych fabryk i rozbudowę już istniejących. Podejmowano działania chroniące kopalnie galicyjskie przed napływem węgla kamiennego z Górnego Śląska. W porównaniu do zaboru pruskiego i rosyjskiego sytuacja robotników była najgorsza. Wynikało to przede wszystkim ze słabej kontroli państwowej małych fabryk, w których dominowała zależność patriarchalna. Powoli postępująca parcelacja gruntów rolnych powodowała, że chłopci nadal pozostawali w trudnej sytuacji finansowej i życiowej. Miejscowej ludności nie było zazwyczaj stać na odkup ziemi, a jej nabywcami stawali się najczęściej emigranci wspierani przez krewnych. Właściciele majątków agrarnych poszukiwali kapitału na inwestycje lub na bieżącą konsumpcję.

Jednak to Galicja była najlepszym miejscem do rozwoju ruchu spółdzielczego – funkcjonował tutaj Sejm Krajowy, Wydział Krajowy posiadający prerogatywy rządu oraz polskie partie polityczne, instytucje kultury, szkoły oraz uniwersytety. W latach 80. i 90. XIX w. powstały trzy typy kooperatyw: kredytowe, rolniczo-handlowe oraz mleczarskie. Swoją działalność rozpoczął Franciszek Stefczyk, twórca systemu spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych pod nazwą Kasy Stefczyka, patron spółdzielni opartych na idei solidaryzmu chrześcijańskiego postulowanej przez F.W. Raiffeisena. W 1889 r. założył pierwszą spółdzielnię w Czernichowie. Do wybuchu I wojny światowej przyczynił się do powstania 1397 takich organizacji, które zrzeszały ok. 300 tys. członków. Jego działania były odpowiedzią na wzrastającą lichwę towarową oraz kredytową, co prowadziło do upadku małych warsztatów rzemieślniczych i drobnych kupców. Do rozwoju galicyjskich spółdzielni rolniczo-handlowych i mleczarskich przyczynił się w największym stopniu Z. Chmielewski. Powstały one po 1905 r. i rozszerzyły swoją działalność po 1909 r. Ich celem było zaopatrzenie i zbyt wspomagany przez kółka rolnicze, które organizowały sklepy spożywcze. Do 1912 r. funkcjonowało już 73 spółdzielni tego typu, które zrzeszały 14 tys. członków<sup>15</sup>.

Należy zaznaczyć, że mimo różnych poziomów rozwoju gospodarki i przemysłu na ziemiach polskich pod zaborami ruch spółdzielczy rozwijał się prężnie. Stanowił często linię obrony przed ruchami antypolskimi<sup>16</sup>. Przed wybuchem I wojny światowej we wszystkich opisywanych zaborach działało ok. 3400 spółdzielni różnych typów skupiających 1,2 mln członków<sup>17</sup>.

<sup>15</sup> M. Rolski, *Bankowość spółdzielcza w Polsce – między ideą, państwem a rynkiem*, „Studia Ekonomiczne” 2019, t. 378, s. 115.

<sup>16</sup> J. Gójski, L. Marszałek, op. cit., s. 38.

<sup>17</sup> H. Cioch, *Prawo spółdzielcze*, Warszawa 2011, s. 18.

## 2. Ruch spółdzielczy II Rzeczypospolitej

II Rzeczpospolita po I wojnie światowej przejęła spółdzielczość już dobrze zorganizowaną, na czele z takimi działaczami politycznymi i społecznymi, jak W. Grabski, F. Stefczyk, S. Thugutt, S. Wojciechowski czy też W. Witos<sup>18</sup>. Centralizacyjnym działaniem władz polskich w zakresie funkcjonowania ruchu spółdzielczego stała się ustawa o spółdzielniach z dnia 29 października 1920 r., która obowiązywała od 1 stycznia 1921 r. W uchwalonym akcie prawnym za spółdzielnie uznano:

zrzeszenie ograniczonej liczby osób o zmiennym kapitale i składzie osobowym, mające na celu podniesienie zarobku lub gospodarstwa członków przez prowadzenie wspólnego przedsiębiorstwa. Służąc powyższym zadaniom gospodarczym, spółdzielnia może również mieć na celu podniesienie poziomu kulturalnego swych członków<sup>19</sup>.

Jednocześnie określono: jednolite zasady założenia i likwidowania spółdzielni, kształt jej struktury, skład organów zarządzających, prawa i obowiązki członków. Szczególny wpływ na uchwalenie powyższej ustawy miał współtwórca spółdzielni spożywców „Społem”<sup>20</sup> S. Wojciechowski. Każda spółdzielnia w momencie rejestracji sądowej uzyskiwała osobowość prawną oraz mogła być uznana zarówno za organizację funkcjonującą na rzecz rozwoju gospodarczego, jak i niegospodarczego typu korporacyjnego. Jej członkowie otrzymywali swobodę w formułowaniu statutów oraz prawo do jednego głosu niezależnie od liczby udziałów przy zachowaniu zasady podziału nadwyżki bilansowej ze spółdzielnią proporcjonalnie do obrotów oraz ograniczonego oprocentowania udziałów<sup>21</sup>. Ważnym organem spółdzielni stały się związki rewizyjne posiadające prawa nadzorcze identyfikowane z samorządowym modelem pracy. Wprowadzona ustawa, zbudowana na gruncie ustawy niemieckiej, wcielała w życie postulaty realizowane w ramach spółdzielni rochdelskiej. Podkreślano w tym zakresie potrzebę działalności oświatowej o charakterze fakultatywnym. W ramach członkostwa należało wyznawać i propagować wartości, takie jak równość, tolerancja religijna i polityczna<sup>22</sup>.

Rozporządzenie Ministra Skarbu w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwości z 14 grudnia 1920 r. w przedmiocie organizacji Rady Spółdzielczej ustanowiło organ nadzorczy nad wszystkimi spółdzielniami w granicach Polski. Po-

<sup>18</sup> Ibidem, s. 17.

<sup>19</sup> Ustawa z dnia 29 października 1920 r. (Dz. U. z 1920 r. Nr 111, poz. 733), art. 1.

<sup>20</sup> „Społem” jest jedną z najstarszych organizacji spółdzielczych w Polsce. Pierwsze spółdzielnie powstały w 1869 r. w Płocku i w Warszawie. W 1930 r. dla wzmocnienia podstaw finansowych ruchu spółdzielczego władze Związku Spółdzielni Spożywców RP zorganizowały Związkową Kasę Oszczędności, która przekształciła się w Bank Spółdzielczy „Społem”. W 1935 r. do nazwy Związku dodano „Społem”.

<sup>21</sup> Dz. U. z 1920 r. Nr 111, poz. 733, art. 27 i 57.

<sup>22</sup> H. Cioch, op. cit., s. 17.

wołana w ten sposób Państwowa Rada Spółdzielcza przy Ministerstwie Skarbu miała za zadanie współdziałać z rządem w sprawach dotyczących ruchu spółdzielczego. W jej skład wchodził: przewodniczący oraz członkowie, tzn. 7 delegatów ministerstw (na czas nieokreślony) tudzież 14 osób przedstawionych przez związki rewizyjne spółdzielni, zatwierdzonych przez przewodniczącego (na okres 2 lat), a mianowanych przez Ministra Skarbu. Kandydatów mogły zgłaszać jedynie spółdzielnie posiadające prawo rewizji z uwzględnieniem stosunku liczbowego spółdzielni jednego typu oraz działające na podstawie statutu zarejestrowanego lub zatwierdzonego z celami odpowiadającymi ust. 2 art. 66. ustawy o spółdzielniach z dnia 29 października 1920 r.<sup>23</sup> Liczba członków wskazywanych przez związki rewizyjne miała stanowić co najmniej  $\frac{2}{3}$  całkowitej liczby członków<sup>24</sup>. Do kompetencji Rady należało: rozpatrywanie projektów w zakresie prawodawstwa spółdzielczego; opiniowanie statutów, w tym celowości założenia spółdzielni, a także koncepcji gospodarczych; wydawanie instrukcji; decydowanie o prawach związków do rewizji; zlecanie rewizji spółdzielni niezrzeszonych; wszczynanie spraw przed sądem okręgowym w celu rozwiązania spółdzielni niewprowadzającej w terminie wyznaczonych działań naprawczych; tworzenie planu finansowego polskiego ruchu spółdzielczego; aktywizacja pracy na rzecz rozwoju spółdzielni, tzn. rozpoznawanie spraw oraz podejmowanie inicjatyw w tym zakresie; ustalanie szczegółowych wytycznych dla prac związków rewizyjnych<sup>25</sup>. Porozumienie umocniło pozycję Przewodniczącego Rady Spółdzielczej, która została jasno określona w zakresie nadzorczym w ustawie o spółdzielniach z dnia 29 października 1920 r.

Dzięki najnowocześniejsze tego typu regulacji prawnej w Europie, w Polsce w 1925 r. zarejestrowanych było 15 370 spółdzielni: 5867 spożywczych<sup>26</sup>; 5771 kredytowych<sup>27</sup>; 948 mleczarsko-jajczarskich, 781 rolniczo-handlowych; 606 hodowlanych; 393 warsztatowo-surowcowych<sup>28</sup>. Oprócz tego aż 1004 organizacje zaliczano do innych branż: rzemieślniczej, pracy wytwórczej i chałupniczej, wydawniczej i zdrowia. Pojawiły się także spółdzielnie mieszkaniowe, tzw. domów ludowych, czy też ukierunkowane na konkretne profesje, jak Spółdzielnia Dziennikarzy czy Spółdzielnia Pracy Artystów Scen Polskich<sup>29</sup>. Większość organizacji zrzeszona była wśród 23 centrali spółdzielczych: 12 polskich, 5 niemieckich, 4 żydowskich i 2 ukraińskich. Rozwój spółdzielni wspomagała pozytywna polityka państwowa przejawiająca się w regulacjach podatkowych i rozwiązaniach prawnych.

<sup>23</sup> Dz. U. z 1920 r. Nr 111, poz. 733, art. 27, 57.

<sup>24</sup> H. Cioch, op. cit., s. 17.

<sup>25</sup> Dz. U. z 1920 r. Nr 111, poz. 733, art. 27, 57.

<sup>26</sup> Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], *Rada Spółdzielcza w Warszawie (1918–1948)*, sygn. 21/146/0-/10003.

<sup>27</sup> Archiwum Państwowe w Warszawie [dalej: APW], *Bank Spółdzielczy w Żyrardowie (1873–1969)*, sygn. 73/17/0.

<sup>28</sup> AAN, *Rada Spółdzielcza w Warszawie (1918–1948)*, sygn. 2/213/0, 1–101, 23917–23922.

<sup>29</sup> AAN, *Związek Artystów Scen Polskich. Zarząd Główny w Warszawie (1908–1940)*, sygn. 2/690/0.

Z chwilą odzyskania niepodległości Stefczyk kontynuował prace nad propagowaniem ruchu spółdzielczego. Powstawanie nowych kas na dawnych ziemiach zaborów rosyjskiego i pruskiego było o tyle łatwe, że istniały tam już wypracowane formy ruchu spółdzielczego, gotowe wzory organizacyjne oraz przygotowana liczna kadra spółdzielców i organizatorów. W 1924 r. na terenach Galicji istniało 1299 kas ze 130 tys. członków, w byłym zaborze pruskim 122 kasy z 17 tys. członków, w zaborze rosyjskim 247 kas z 78 tys. członków. Szacuje się, że w okresie międzywojennym do kas Stefczyka, których liczba osiągnęła 3500, należało 1,5 mln osób, a 20% depozytów oszczędnościowych było składane w bankach spółdzielczych, rolniczych, spożywców, mleczarskich czy budowlano-mieszkaniowych<sup>30</sup>.

Stabilizacja II Rzeczypospolitej przyniosła kolejne nowelizacje przyjętej w 1920 r. ustawy o spółdzielniach. Pierwsze nastąpiły w 1923 r. i nie wniosły większych zmian w funkcjonowaniu ruchu<sup>31</sup>. Jednak w 1934 r. na mocy przyjętych poprawek władze państwowe wzmocniły system kontroli nad spółdzielniami, wprowadzając tzw. instytucję oświadczenia o celowości zakładania spółdzielni. Tego typu dokument wydawany był przez Radę Spółdzielczą<sup>32</sup>. W kolejnych latach rozwijano kompetencje rewizji poprzez nadanie Ministrowi Skarbu prerogatyw do rozszerzania uprawnień poszczególnym związkom rewizyjnym<sup>33</sup>. W praktyce administracja państwowa w niewielkim stopniu korzystała z przyznanych jej praw, co nie utrudniało działania spółdzielni.

W tym okresie ruch spółdzielczy został dotknięty przez panujący na świecie wielki kryzyś gospodarczy. Wprawdzie skala nie była tak duża jak w prywatnych przedsiębiorstwach, ale część spółdzielni uległa zamknięciu bądź też straciła niektórych swoich członków. Po 1935 r. wraz ze wzrostem koniunktury gospodarczej rozpoczął się kolejny okres sprzyjający rozwojowi spółdzielczości w II Rzeczypospolitej<sup>34</sup>.

Wprowadzone w funkcjonowaniu ruchu spółdzielczego w II Rzeczypospolitej zasady roczdelskie zostały uznane w 1937 r. przez Międzynarodowy Kongres Spółdzielczy w Paryżu za podstawowe kryteria działalności tego typu organizacji w Europie. W tym czasie utworzono również Spółdzielnię Turystyczno-Wypoczynkową „Gromada”.

W przededniu II wojny światowej ruch spółdzielczy znajdował się w dobrej kondycji organizacyjnej i finansowej. Szacuje się, że w tym czasie co piąty

<sup>30</sup> A. Górnicz, *Franciszek Stefczyk – życie, poglądy, działalność*, Warszawa 1976, s. 190.

<sup>31</sup> Ustawa z dnia 4 grudnia 1923 r. w przedmiocie częściowej zmiany ustawy z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach (Dz. U. RP z 1923 r. Nr 135, poz. 119).

<sup>32</sup> Ustawa z dnia 13 marca 1934 r. w sprawie zmiany ustawy o spółdzielniach (Dz. U. RP z 1934 r. Nr 55, poz. 495).

<sup>33</sup> Ibidem, art. 55.

<sup>34</sup> W. Rusiński, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. II: 1918–1939, Warszawa 1980, s. 111.

obywatel RP był członkiem jakiejś spółdzielni, w handlu detalicznym udział spółdzielni sięgał do 5%, w skupie produktów rolnych do 12%, zaś 20% depozytów oszczędnościowych złożone było w bankach i kasach spółdzielczych<sup>35</sup>. Wybuch wojny doprowadził do przerwania dobrej koniunktury.

### 3. Idee społecznego kooperatywizmu „rzeczypospolitej spółdzielczej” w odrodzonej Polsce

Kluczowym teoretycznym wyrazem rozkwitu polskiej spółdzielczości branżowej początku XX w. były koncepcje programu syndykalno-kooperatywnego „rzeczypospolitej spółdzielczej”, którego twórcą i promotorem był klasyk myśli spółdzielczej E. Abramowski (1868–1918). Pomimo że wywodził się z tradycji lewicy, jego poglądy zabarwione były mistycyzmem, odwoływał się do idei chrześcijaństwa, negując władzę państwową i stawiając ponad wszystko wolność jednostki<sup>36</sup>. E. Abramowski przeniósł na rodzimy grunt koncepcje pankooperatywizmu Ch. Gide’a, zmierzające do przebudowy świata poprzez likwidację państw, które jego zdaniem zostaną zastąpione siecią dobrowolnych, współpracujących ze sobą spółdzielni i stowarzyszeń tworzących ogólnoswiatową „republikę spółdzielczą”. Sieć współdziałających ze sobą na wszystkich szczeblach dobrowolnych kooperatyw, stowarzyszeń i innych form przedsiębiorstw społecznych w jego ujęciu zastąpi dotychczasowe struktury i wprowadzi najpełniejszą demokrację, której nigdy nie uda się osiągnąć drogą rewolucji, w ustroju socjalistycznym postulowanym przez marksistów. Jego rozważania o kooperatyzmie miały charakter głównie empiryczny, czołowe miejsce zaś zajmowała w nich solidarność jako zasada życia, którą należało realizować poprzez tworzenie podmiotów pomocy wzajemnej i rozwój sieci samorządów jako obiektów polityki społecznej. Zdaniem E. Abramowskiego kooperatywa jest grupą ludzi połączonych pracą i wspólnymi potrzebami, prowadzącą własną politykę społeczną, opierającą się na aktywności członków<sup>37</sup>. Jak pisze K. Krzeczkowski:

swoją teorię kooperacji oparł na dwóch moralnych przesłankach: na wolnej twórczości jednostki, zwracając jednostce utraconą godność twórcy życia, która w kooperacji ma nie tylko odświeżone oblicze, ale jest jej codziennością oraz na idei braterstwa, solidarności, współdziałania, która wypływa z boskiego widzenia krzywd, walk i cierpień [...]. Rzeczypospolita kooperatywna to spłot stowarzyszeń częściowych, opartych o zasadę łączenia się dobrowolnego, w której istnieć może prawo bez przymusu, wolność wszystkich, gdzie rządy, wykonywujące wolę wszystkich, nie mogą być nigdy pogwałceniem praw mniej-

<sup>35</sup> W. Boguta, op. cit., s. 36.

<sup>36</sup> A. Piechowski, *Wprowadzenie*, [w:] E. Abramowski, *Braterstwo, solidarność, współdziałanie. Pisma spółdzielcze i stowarzyszeniowe*, wyb. i oprac. R. Okraska, Łódź 2012, s. 10.

<sup>37</sup> J. Stanienda, A. Gądek, M. Płonka, *Przedsiębiorczość społeczna. Nauka – praktyka – edukacja*, Tarnów 2017, s. 17; za: E. Abramowski, *Idee społeczne kooperatywizmu. Znaczenie spółdzielczości dla Polski*, Warszawa 1907, s. 8.

szości i jednostek, jak w organizacji państwowej, gdzie rozwijać się może twórczość swobodna form społecznych, a życie urabia człowieka swobodnie, siłą braterstwa ludzkiego, bez rutyny i szablonu<sup>38</sup>.

Abramowski ruch spółdzielczy określał jako

Związek Przyjaźni stanowiący uzupełnienie kooperatywu w dziedzinie moralnej człowieka – codzienną, zwykłą szkołą przyjaźni między ludźmi, dążącą do tego, żeby typ egoisty zamienić na typ żyjący także dla innych<sup>39</sup>.

W fundamentalnym dla rozwoju polskiej myśli spółdzielczej dziele pt. *Socjalizm a państwo* zawarł on kluczowe koncepcje wizji „republiki spółdzielczej”:

Polityka socjalistyczna dąży do zdemokratyzowania państwa, lecz zarazem do rozszerzania jego na wszystkie dziedziny życia zbiorowości, do utożsamienia jego organizacji z wszelką organizacją społeczną [...]. Ruch zaś syndykalno-kooperatywny zdradza tendencję przeciwną: stwarza on demokrację bezpaństwową i poza plecami ministerstw, parlamentów, walk wyborczych i wszelkiej biurokracji, drogą wolnego zrzeszania się usiłuje urzeczywistnić przeobrażenie ekonomiczne społeczeństwa [...] przy dalszym rozwoju normalnym tych wszystkich stowarzyszeń, przy umiejętnej ich gospodarce, łatwo może dojść do tego, że obejmą one całe społeczeństwo i wszystkie jego potrzeby wytwórcze, wymienne i kulturalne zaspokajać będą. Z tą chwilą ustrój kapitalistyczny, oparty na wyzysku i konkurencji, zemrze spokojną, naturalną śmiercią, bo nie będzie nań miejsca w społeczeństwie. A na jego miejscu zjawi się rzeczpospolita kooperatywna, wielka organizacja wszystkich kooperatyw, związków, stowarzyszeń – demokracja prawdziwa, nieprzymusowa<sup>40</sup>.

#### 4. Potencjał ruchu spółdzielczego II Rzeczypospolitej

II Rzeczpospolita Polska okresu międzywojennego istniała 21 lat, z czego 3 pierwsze lata to okres walk o ustalenie granic, następnie po kilku latach doszło do przewrotu politycznego, a niewiele później do światowego kryzysu ekonomicznego<sup>41</sup>. Pomimo tych trudności ruch społeczny przełomu XIX i XX w. do dziś uchodzi za symbol wysokiej jakości i zaliczany jest to jednych z największych osiągnięć tamtego okresu. Odegrał on znaczącą rolę w wyrównaniu luk gospodarczych, powstałych zwłaszcza w okresie zaborów, oraz w sprostaniu rosnącym potrzebom w zakresie rozwoju ekonomicznego państwa i społeczeństwa<sup>42</sup>.

<sup>38</sup> K. Krzeczkowski, *Dzieje życia i twórczości Edwarda Abramowskiego*, „Biblioteka Spółdzielcza” 1933, nr 24, s. 49.

<sup>39</sup> S. Pastuszka, R. Turkowski, *Spółdzielczość jako ruch obywatelski na przełomie XIX/XX wieku w Europie i w Polsce – inspiracja dla przyszłości*, [w:] T. Soczek (red.), *Spółdzielczość w budowie społeczeństwa obywatelskiego – historia i współczesność*, Warszawa 2013, s. 34.

<sup>40</sup> E. Abramowski (pseud. M.A. Czajkowski), *Socjalizm a państwo. Przyczynek do krytyki współczesnego socjalizmu*, Lwów 1904, s. 14.

<sup>41</sup> R. Skawiński, *Korzenie i uwarunkowania reformy polskiej edukacji w XX wieku*, „Studia Elckie” 2008, nr 10, s. 201.

<sup>42</sup> E. Magiera, *Działalność wydawnicza polskiego ruchu spółdzielczego w okresie międzywojennym (1918–1939)*, [w:] I. Michalska, G. Michalski (red.), *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, Łódź 2014, s. 125.

System gospodarki społecznej tego okresu określany jest jako najbardziej spójny i komplementarny wobec działań państwa. Jak podkreśla A. Piechowski, ówczesna organizacja instytucji samopomocy gospodarczej i społecznej, dzięki rozwiniętemu i zintegrowanemu systemowi, pozostawała ostoją przedsiębiorczości społecznej. W tym czasie inicjowano i rozwijano nowe przedsięwzięcia, przy czym spółdzielczość zachowywała swój pluralistyczny charakter – rozwijała się praktycznie we wszystkich dziedzinach gospodarki, budując nową gospodarkę społeczną i tworząc zręby nowoczesnego społeczeństwa obywatelskiego. Aktywność spółdzielcza realizowana była równolegle z działalnością społeczno-gospodarczą. Ruch spółdzielczy stanowił realną siłę gospodarczą międzywojennej Polski. I chociaż II Rzeczypospolita nie stała się „rzeczypospolitą spółdzielczą”, była państwem, które dało szansę na rozwój gospodarki społecznej i spółdzielczości<sup>43</sup>. W tym okresie istniała komplementarność organizacyjna i instytucjonalna stowarzyszeń, fundacji, związków i spółdzielczości wobec działań organów administracji rządowej i samorządowej<sup>44</sup>.

Ruch spółdzielczy na początku XX w. był doskonałym narzędziem do przebudowy społeczeństwa w duchu braterstwa ludzi i poszanowania wolności jednostki, podnoszenia poziomu życia i kultury wszystkich warstw, kształtowania postaw obywatelskich, postępu cywilizacyjnego. Stał się szkołą demokracji i praktyki gospodarczej dla swych członków, niezależną strukturą samoorganizacji społeczeństwa w nowo powstającym państwie polskim<sup>45</sup>.

Okres II Rzeczypospolitej dla ruchu spółdzielczego był niezwykle pomyślny. W tym czasie dynamicznie rozwijała się spółdzielczość rolniczo-handlowa, spożywców czy mieszkaniowa. Ożywiła się też działalność kredytowa spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych. W okresie międzywojennym obok wspomnianych typów działały też inne spółdzielnie. Wśród nich należy wymienić spółdzielnie rzemieślnicze, pracy, wytwórcze i chałupnicze, wydawnicze i zdrowia. Na podkreślenie zasługuje fakt powstania w tym okresie spółdzielczych domów ludowych, Spółdzielni Dziennikarzy, Spółdzielni Pracy Artystów Scen Polskich czy też, powstałej w 1937 r., Spółdzielni Turystyczno-Wypoczynkowej „Gromada”<sup>46</sup>.

Niezwykle aktywna była Państwowa Rada Spółdzielcza, utworzona na mocy zapisów ustawy spółdzielczej z 29 października 1920 r. jako instytucja o szczególnym spółdzielczo-rządowym charakterze, będąca najwyższym organem całej spółdzielczości II Rzeczypospolitej. Jej celem było współdziałanie z państwem w sprawach dotyczących spółdzielczości. Stanowiła organ doradczy i opiniodaw-

<sup>43</sup> A. Piechowski, *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne w Polsce. Tradycje i przykłady*, [w:] E. Leś (red.), *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Wprowadzenie do problematyki*, Warszawa 2008, s. 33.

<sup>44</sup> E. Leś, *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Przegląd koncepcji i dobrych praktyk*, [w:] idem, *Gospodarka społeczna i...*, s. 38.

<sup>45</sup> A. Piechowski, *Wprowadzenie*, s. 10.

<sup>46</sup> J. Mroczek, op. cit., s. 34.

czy dla ówczesnych władz państwowych. Do kompetencji Rady należało m.in. wydawanie opinii o projektach przepisów prawnych dotyczących spółdzielczości oraz instrukcji dla związków spółdzielni, nadawanie i odbieranie uprawnień rewizyjnych, układanie planów podziału funduszy przyznanych spółdzielczości przez państwo, prowadzenie statystyki spółdzielni oraz rozpoznawanie potrzeb spółdzielczości oraz przedkładanie ich organom rządowym<sup>47</sup>.

Analizując bogactwo i potencjał ruchu spółdzielczego tego okresu, należy podkreślić, iż miał on swój wielki udział w modernizacji kraju, uczył oszczędności i przedsiębiorczości, propagował postęp cywilizacyjny w unowocześnieniu: stosunków pracy, gospodarstwa domowego, higieny, działalności edukacyjnej w różnych środowiskach – praktycznie od wielkich miast aż po kresowe wioski. Przyczyniał się do zaspokojenia różnorodnych potrzeb bytowych ludności, stając się tym samym czynnikiem stabilizacji państwa. Z czasem spółdzielcy spod znaku „Społem” wyszli poza krąg zaspokajania codziennych potrzeb konsumpcyjnych, występując z wizją głębokich reform ustrojowo-gospodarczych kraju. Program gospodarczy spółdzielczości spożywców<sup>48</sup>, ogłoszony przez M. Rapackiego – prezesa Zarządu i czołowego ideologa Związku Spółdzielni Spożywców Rzeczypospolitej Polskiej „Społem” w 1936 r., postulował zastąpienie gospodarki prywatno-kapitalistycznej gospodarką społeczną opartą na współdziałaniu przedsiębiorstw państwowych, samorządowych, spółdzielczych oraz o formie własności mieszanej, co stanowić miało ustrój korporacyjny. Program ten o socjalistycznych, lewicowych treściach antykapitalistycznych napotkał na krytykę i liczne ataki – głównie ze strony prasy konserwatywnej. W ówczesnych warunkach politycznych nie miał on większych szans na realizację i stanowił raczej głos części środowiska spółdzielców (o socjalistycznych zapatrywaniach) w dyskursie nad dalszym rozwojem kraju. Spółdzielczość tego okresu to również dynamicznie rozwijające się organizacje spółdzielcze wyższego szczebla, które stanowiły ważną strukturę pełniącą funkcje rewizyjne, wspierającą pojedyncze spółdzielnie, reprezentującą je wobec władz państwowych, promującą idee spółdzielcze, niejednokrotnie prowadzące też własną aktywność biznesową na rzecz zrzeszonych jednostek. Korzenie większości tych organizacji sięgały czasów zaborów, miały one także swój udział w dążeniach do odrodzenia wolnej Polski, a po odzyskaniu niepodległości rozszerzyły swoją działalność na cały kraj, współpracowały, łączyły się ze sobą, czasem konkurowały, a nawet popadały w konflikty, by ostatecznie, w ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej, stworzyć system trzech głównych związków spółdzielczych reprezentujących praktycznie

<sup>47</sup> W. Rusiński, op. cit., s. 129–131.

<sup>48</sup> „Program gospodarczy spółdzielni spożywców”, zwany też „programem Rapackiego”, był ważnym dokumentem w życiu spółdzielczości spożywców w tym czasie. Rapacki, krytykując ówczesne uwarunkowania polityczne i gospodarcze, opowiadał się za zmianą podstaw ustroju polegającą m.in. na: ewolucyjnym wprowadzaniu gospodarki planowanej, realizacji reformy rolnej, zapewnieniu wpływu państwa na funkcjonowanie przedsiębiorstw, ewentualnym wywłaszczeniu za „odszkodowaniem w długoterminowych nisko oprocentowanych obligacjach”.

wszystkie branże ówczesnej spółdzielczości ze stojącą na czele całego ruchu wspomnianą Państwową Radą Spółdzielczą jako najwyższym organem całej spółdzielczości<sup>49</sup>.

Wielki kryzys gospodarczy dotknął też spółdzielnie i przyczynił się do upadłości niektórych z nich, tym samym zmniejszając liczbę ich członków. Poprawa w rozwoju spółdzielczości nastąpiła dopiero po 1935 r. i trwała aż do wybuchu II wojny światowej<sup>50</sup>. Wojna przerwała dynamiczny rozwój spółdzielczości i przyniosła ogromne straty potencjałowi gospodarczemu i zasobom ludzkim spółdzielni. Wprawdzie wiele z nich kontynuowało swoją działalność, współpracując z polskim podziemiem niepodległościowym. Niemniej jednak podczas okupacji spółdzielnie służyły jako centra aprowizacyjne, które Niemcy i Rosjanie okupanci pozostawili ze względu na potrzeby swoich gospodarek – szczególnie spółdzielnie z branży rolniczo-handlowej. Generalnie polska spółdzielczość w tym okresie została zrujnowana i zniszczona<sup>51</sup>.

Po II wojnie światowej spółdzielnie zostały całkowicie podporządkowane władzy centralnej, stając się elementem centralnego planowania. Symbolem tego stanu rzeczy były ówczesne spółdzielnie rolnicze, które często tworzone były jedynie jako forma organizacyjna – bez uwzględnienia rzeczywistych potrzeb jej członków. Do tego należy dodać kwestie związane z próbą uwspólniania środków produkcji. Z tych powodów pogłębiał się brak zaufania społecznego do tego rodzaju instytucji skojarzonej raczej z niewydolnymi formami organizacyjnymi<sup>52</sup>.

## Podsumowanie

Ruch Spółdzielczy w Polsce posiada bogate tradycje i długą historię. Pierwsze spółdzielnie powstające w drugiej połowie XIX wieku stanowiły postępowe organizacje, które pod zaborami prowadziły nie tylko działalność gospodarczą, ale także patriotyczną. Zrzeszając ludność pochodzenia polskiego, przyczyniały się do rozbudowy jej kapitału oraz polepszenia jakości życia. Chroniły ludność przed rusyfikacją i germanizacją, podnosząc jej poziom kulturalny. Na ziemiach polskich pod zaborem funkcjonowało kilka czołowych stowarzyszeń, które stały się podstawą rozwoju społeczno-gospodarczego II Rzeczypospolitej. Należały do nich spółdzielnie m.in. mleczarskie, spożywcze, kredytowe związane z takimi działaczami, jak Stefczyk, Abramowski, Łyskowski, Szamarzewski, Chmielewski czy Wawrzyniak.

<sup>49</sup> Z. Chyra-Rolicz, *Polityka wobec spółdzielczości w latach II RP i po 1989 r.*, „Społeczeństwo Obywatelskie. Badania. Praktyka. Polityka” 2019, nr 1–4, s. 7; za: A. Bilewicz, *Spółem 1906–1939. Idea, ludzie, organizacja*, t. 1, Warszawa 2017, s. 86–88.

<sup>50</sup> Ibidem, s. 78.

<sup>51</sup> K. Zimnoch, op. cit., s. 28.

<sup>52</sup> M. Szyrski, *Ruch spółdzielczy w energetyce. nowe trendy w energetyce lokalnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2021, R. LXXXIII, z. 3, s. 194.

I wojna światowa zahamowała rozbudowę polskiej sieci spółdzielczej, ale jej idea, wypracowane wzorce organizacji, doświadczona kadra oraz zgromadzony majątek w większej mierze przetrwały. Pozwoliło to na szybki rozwój stowarzyszeń w nowych warunkach politycznych, gospodarczych i społecznych. Wprowadzona w 1920 r. pierwsza polska ustawa dotycząca gospodarki społecznej i spółdzielczości ujednoliciła i scentralizowała ich działalność. Do 1925 r. funkcjonowało 15 370 spółdzielni w ramach różnych branż m.in. spożywczej, kredytowej, mleczarsko-jajczarskiej, rolniczo-handlowej, hodowlanej oraz warsztatowo-surowcowej. W wyniku kryzysu lat 30. XX w. niektóre spółdzielnie uległy zamknięciu bądź też straciły część swoich członków. Po 1935 r. wraz ze wzrostem koniunktury gospodarczej rozpoczął się kolejny rozwój spółdzielczości, który zahamowała dopiero II wojna światowa.

Ruch spółdzielczy wprowadził do gospodarki polskiej demokratyczne zasady zarządzania przedsiębiorstwem, kontroli społecznej, otwartego członkostwa oraz tolerancji religijnej i politycznej przy równoczesnym dbaniu o rozwój społecznowychowawczy ludności. Stał się, jak na ówczesne czasy, ruchem nowatorskim w obszarze przedsiębiorczości społecznej i unowocześnienia stosunków pracy. Determinował modernizację II Rzeczypospolitej oraz jej postęp cywilizacyjny.

## Bibliografia

### Literatura

- Abramowski E. (pseud. M.A. Czajkowski), *Socjalizm a państwo. Przyczynek do krytyki współczesnego socjalizmu*, Lwów 1904.
- Abramowski E., *Idee społeczne kooperatyizmu*, Warszawa 1907.
- Bilewicz A., *Spółem 1906–1939. Idea, ludzie, organizacja*, t. 1, Warszawa 2017.
- Boguta W. (red.), *Spółdzielnia wiejska jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi*, Warszawa 2011.
- Chyra-Rolicz Z., *Polityka wobec spółdzielczości w latach II RP i po 1989 r.*, „Społeczeństwo Obywatelskie. Badania. Praktyka. Polityka” 2019, nr 1–4.
- Chyra-Rolicz Z., *Towarzystwo Kooperatystów a rozwój polskiego ruchu spółdzielczego*, „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy” 1989, nr 4.
- Cioch H., *Prawo spółdzielcze*, Warszawa 2011.
- Gójski J., Marszałek L., *Spółdzielczość. Zarys rozwoju historycznego*, Warszawa 1968.
- Górnicz A., *Franciszek Stefczyk – życie, poglądy, działalność*, Warszawa 1976.
- Kaliński J., Landau Z., *Gospodarka Polski XX wieku*, Warszawa 2003.
- Krzeczkowski K., *Dzieje życia i twórczości Edwarda Abramowskiego*, „Biblioteka Spółdzielcza” 1933, nr 24.
- Leś E., *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Przegląd koncepcji i dobrych praktyk*, [w:] E. Leś (red.), *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Wprowadzenie do problematyki*, Warszawa 2008.

- Magiera E., *Działalność wydawnicza polskiego ruchu spółdzielczego w okresie międzywojennym (1918–1939)*, [w:] I. Michalska, G. Michalski (red.), *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, Łódź 2014.
- Magiera E., *Zarys rozwoju ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich pod zaborem pruskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku oraz jego edukacyjny charakter*, „*Studia Pedagogika Ignatiana*” 2016, t. 19, nr 3.
- Makowski W., *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych*, Warszawa 2013.
- Mroczek J., *Początki rozwoju spółdzielczości w Polsce*, „*Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny*” 2012, t. 1.
- Pastuszka S., Turkowski R., *Spółdzielczość jako ruch obywatelski na przełomie XIX/XX wieku w Europie i w Polsce – inspiracja dla przyszłości*, [w:] T. Soczek (red.), *Spółdzielczość w budowie społeczeństwa obywatelskiego – historia i współczesność*, Warszawa 2013.
- Piechowski A., *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne w Polsce. Tradycje i przykład*, [w:] E. Leś (red.), *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Wprowadzenie do problematyki*, Warszawa 2008.
- Piechowski A., *Wprowadzenie*, [w:] E. Abramowski, *Braterstwo, solidarność, współdziałanie Pisma spółdzielcze i stowarzyszeniowe*, wyb. i oprac. R. Okrasa, Łódź 2012.
- Rolski M., *Bankowość spółdzielcza w Polsce – między ideą, państwem a rynkiem*, „*Studia Ekonomiczne*” 2019, nr 378.
- Rolski M., *Ksiądz Augustyn Szamarzewski (1832–1891) – patron polskiej bankowości spółdzielczej w zaborze pruskim*, „*Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*” 2017, nr 475.
- Rondomańska Z. (red.), *Nad Bałtykiem, Pregolą i Łyną. XVI–XX wiek. Księga pamiątkowa poświęcona jubileuszowi 50-lecia pracy naukowej Profesora Janusza Jasińskiego*, Olsztyn 2006.
- Rusiński W., *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. II: 1918–1939, Warszawa 1980.
- Skawiński R., *Korzenie i uwarunkowania reformy polskiej edukacji w XX wieku*, „*Studia Elckie*” 2008, nr 10.
- Stanienda J., Gądek A., Płonka M., *Przedsiębiorczość społeczna. Nauka – praktyka – edukacja*, Tarnów 2017.
- Szyrski M., *Ruch spółdzielczy w energetyce. Nowe trendy w energetyce lokalnej*, „*Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*” 2021, R. LXXXIII, z. 3.
- Tomaszewski W., *Pół wieku polskich spółek zarobkowych i gospodarczych w W. Ks. Poznańskim, Prusach Zachodnich i na Górnym Śląsku. Ich powstanie, organizacja i rozwój od r. 1861–1910*, t. 2, Poznań 1912.
- Tylicki J., *Początki spółdzielczości i jej rozwój w Polsce*, Warszawa 1968.

Zimnoch K., *Spółdzielczy sposób gospodarowania w XXI wieku*, [w:] R. Przygodzka, E. Gruszewska (red.), *Instytucjonalne i strukturalne aspekty rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskiej. Księga poświęcona pamięci dr hab. Adama Sadowskiego Profesora Uniwersytetu w Białymstoku*, Białystok 2020.

### **Akty prawne**

Ustawa z dnia 13 marca 1934 r. w sprawie zmiany ustawy o spółdzielniach (Dz. U. RP z 1934 r. Nr 55, poz. 495).

Ustawa z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach (Dz. U. RP z 1920 r. Nr 111, poz. 773).

Ustawa z dnia 4 grudnia 1923 r. w przedmiocie częściowej zmiany ustawy z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach (Dz. U. RP z 1923 r. Nr 135, poz. 119).

### **Źródła archiwalne**

Archiwum Akt Nowych, *Rada Spółdzielcza w Warszawie (1918–1948)*, sygn. 21/146/0/-/10003, 2/213/0, 1–101, 23917–23922.

Archiwum Akt Nowych, *Związek Artystów Scen Polskich. Zarząd Główny w Warszawie (1908–1940)*, sygn. 2/690/0.

Archiwum Państwowe w Warszawie, *Bank Spółdzielczy w Żyrardowie (1873–1969)*, sygn. 73/17/0.

## **Conditions of organizational and legal development of Polish cooperative movement (1861–1939)**

### **Abstract**

Considerations presented in the article are aimed at bringing closer to the determinants of organizational and legal development of the cooperative movement in Poland. The article presents the historical conditions for the development of social undertakings in the context of the syndicate-cooperative program of „cooperative republic” and analyses the potency and significance of the cooperative movement in the Second Polish Republic. After regaining independence by Poland, the cooperative movement expanded dynamically creating an important and permanent element of the economy. It represented practically all branches, still considered to be examples of modern economic institutions. This text extends and organises the knowledge about the cooperative movement in the Second Polish Republic. Moreover, it is an invitation to further discussions aimed at building social awareness of the determinants of the cooperative movement development in Poland.

**Keywords:** cooperative movement, social economy, cooperation, the Second Polish Republic.